

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Козинець О.Г.

кандидат історичних наук, завідувача
кафедри історії та теорії держави і
права, конституційного та
адміністративного права Чернігівського
державного інституту права,
соціальних технологій та праці

Більше ста років пройшло з тих пір, як у Російській імперії було запроваджено народне представництво. Вивчення такого історичного досвіду набуває актуальності за наших часів.

Узагалі, постановка та вирішення питань конституціоналізму та парламентаризму завжди гостро сприймалося у Росії. У XIX ст. неодноразово розроблялись проекти запровадження представницького ладу, але усі вони не були здійснені, що було викликано рядом причин. Наприклад, за часів правління імператора Миколи I було створено ряд комітетів та комісій, які займались вирішенням питань, пов'язаних із перетворенням економічного та політичного ладу країни. Але всі проекти перетворень визнавались несвоєчасними. Офіційна ідеологія вважала, що абсолютизм відповідає характеру російського народу, а представницьке правління є велике зло, яке приведе до розпаду держави. Таким був стан речей у XIX ст.

Порівняно з II половиною XIX ст. державний лад Росії поч. XX ст. залишився незмінним. Росія як і раніше залишалася абсолютною монархією. Більшість земель країни належала дворянам. Селяни та робітники були безправними. Постійно відбувався ріст невдоволення існуючими порядками в державі, що виражалось у робітничих та селянських рухах. Так, на поч. XX ст. в Росії створилась революційна ситуація та склалось чотири основних варіанти вирішення проблем державно-політичного розвитку Росії. А саме: 1) радикальний – за повну ліквідацію

самодержавства (більшовики, меншовики, есери та ін.); 2) ліберальний – за обмеження самодержавства конституцією та запровадження представницької форми правління (партія кадетів, “октябристи”); 3) консервативний – за збереження традиційних основ державності за умов доповнення її земським елементом, розвитком місцевого самоврядування (Торгово-промисловий союз, ін. буржуазні партії); 4) реакційний – проти будь-яких нововведень, оскільки вони лише розхитують державний лад (крайні монархічні партії, чорносотенні організації).

Необхідність поміркованої лібералізації політичного курсу країни усвідомлювали й вищі посадові особи країни. Так, у листопаді 1904 р. з проектом удосконалення державної влади та управління виступив міністр внутрішніх справ П.Д.Святополк-Мирський з пропозиціями реформувати Сенат, Комітет міністрів, Державну раду, розширити права земських органів, виступав за розширення кола виборців у земські та міські органи самоврядування і т. ін. На основі проекту П.Д.Святополка-Мирського був виданий указ царя “Про міри до вдосконалення державного порядку”, але він містив тільки часткові заходи, щодо покращення справ у соціальній сфері, в галузі конфесійних та національних відносин, але в той же час нічого не зазначалось про народне представництво, необхідність якого на той час давно назріла, і тим більше мова в зазначеному указі не йшла про зміну самодержавної форми правління.

Вдень 9 січня 1905 р. у Росії почалася перша революція. У цей день найпотужнішою й найактивнішою силою проявили себе пітерські робочі. Робочі виступи проходили у великих містах і раніше, але носили слабо організований, спонтанний характер. На цей раз влада зіткнулася з добре організованою, продуманою масовою демонстрацією з яскраво вираженими політичними гаслами. Організатором демонстрації формально виступили “Збори російських фабрично-заводських робітників”. На чолі якого стояв священик Гапон.

Влада заборонила демонстрацію, однак Гапон не відмовився від її проведення. Кровопротиття стало практично неминучим. 9 січня в ході до Зимового палацу брало участь до 300 тис. чоловік. Кордони з солдатів давали попереджувальні постріли в повітря. А потім відкривали вогонь по натовпу, що не хотів зупинятись. Більшості демонстрантів у центр проникнути не вдалося.

На підтримку робочих почали страйкувати студенти. Уряд найбільше побоювався перенесення заворушень у село, розуміючи, що в цьому випадку з ситуацією впоратися не вийде. Поряд з масовими виступами оновилися акти революційного терору.

18 лютого 1905 р. Микола II підписав маніфест, в якому обіцяв створити представницьку установу. А міністру внутрішніх справ А.Г.Булігіну доручив розробити законопроект про вищу представницьку дорадчу установу – Думу (“дума” – термін досить популярний як в історії, так і в сучасній Росії. У середні віки – станово-представницький орган, скликався царями для розгляду важливих питань соціально-політичного характеру. На початку ХХ ст. Державна дума – перший загальнодержавний російський парламент – О.К.).

Навесні і влітку 1905 р. не дивлячись на часткові поступки революційні події продовжували наростати. З часом революційна лихоманка стала перекидатися в армію і на флот.

6 серпня 1905 р. був виданий маніфест царя про створення Державної думи по проекту Булігіна (Булігінської думи – О.К.). Дума, за задумом її авторів, могла обговорювати лише проекти законів. Вся ініціатива по їх виданню, як і раніше, належала монарху. Виборче право повинно було дати значні привілеї селянам та міським домовласникам, різко обмежуючи ці права у відношенні робітників та інтелігентів. Як би в доповнення до цього в серпні уряд надав широку автономію університетам, де найважливіші питання внутрішнього життя вирішувалися відтепер колегією професорів і виборними ректорами.

Країна, що знаходилася в стані революційного збудження, слабо прореагувала на ці кроки влади. “Булігінська дума” так і не була скликана. А автономія університетів посилила студентські виступи, а не заспокоїла їх.

У жовтні 1905 р. почався масовий політичний страйк, який набув загального характеру. Ядром страйку стали працівники залізниць. Припинення ними роботи практично паралізувало життя країни. Стачечники формально не висували ніяких вимог, пов’язаних із покращенням життя і праці. Але революційний актив впроваджував у свідомість мас гасла ліквідації монархії і встановлення демократичної республіки. У Петербурзі почала діяти Рада робочих депутатів.

Наростала хвиля заворушень. У цих умовах С.Ю.Вітте підготував записку цареві, в якій пропонував, не зволікаючи, проголосити основні громадянські права і свободи, розпочати процес розподілу влади, ввести контроль за діями адміністрації, не посягаючи на традиційні основи монархії. По суті, С.Ю.Вітте пропонував досить широкомасштабний план політичних реформ, що відповідало процесу економічної модернізації країни. Важливим місцем програми С.Ю.Вітте, на відміну від попередніх, була згода на обмежений контроль Думи над державним бюджетом.

Під тиском С.Ю.Вітте 17 жовтня 1905 р. цар підписав найвищий маніфест, у відповідності з яким у Росії проголошувались основні політичні свободи (недоторканність особи, свобода совісті, слова, зборів та союзів). Майбутній Думі було обіцяно право схвалювати закони перед їх вступом у силу. 11 грудня 1905 р. цар затвердив додатковий виборчий закон, який розширив коло осіб, наділених виборчими правами.

Реакція на маніфест була неоднозначною. Революційні угруповання оголосили його обманом народу і закликали посилити боротьбу. Ліберальна громадськість, з однієї сторони, вітала цей документ, вважаючи, що, основні політичні свободи в Росії забезпечені. З іншої сторони, сумнівалася в його достатності, не рахуючи його положення закріпленням принципів конституційної монархії. Монархічні й

проурядові сили також були вкрай незадоволені, виходячи з того, що споконвічна влада царя завалилася, хоча і не наважувалися відкрито виступати проти документа, підписаного монархом.

Таким чином, Маніфест 17 жовтня, заспокоїв одну частину опозиційного руху, але в тих конкретних умовах не зміг зробити впливу на інших. Разом із тим, поєднання проголошення поступок суспільству і силових заходів, вжитих проти збройних виступів дозволило значно послабити опозиційний опір до кінця 1905 р. Влада в цілому вистояла.

Розглядаючи Маніфест на широкому історичному тлі, підкреслимо, що це був другий найбільший крок після реформ 60-х років, за перетворення Росії в державу, яка стала на правовий шлях розвитку. Почала створюватися виборча система. Була створена Рада міністрів не як регулярна нарада сановників, а як постійно діючий орган. Його головою став С.Ю.Вітте. Після 17 жовтня в Росії почалося формування політичних партій.

Однак слабкість Маніфесту полягала в тому, що у багатьох людей, які активно брали участь в опозиції, складалося враження, що він був “вирваний”. Влада явно запізнилась з поступками і політичними реформами. Внаслідок цього виникло й інше відчуття, що “вирвати” можна було ще більше. Це означало, що політично і психологічно Маніфест лише знизив гостроту невдоволення в країні, але не усунув її. Революційні події стихли, але не припинилися.

У лютому-березні 1906 р. структура влади в Росії була уточнена. Зберігалась Державний рада, хоча частина її відтепер обиралась по станово-корпоративній ознаці. Обіцяні Думі бюджетні права гарантувалися лише в рамках діючих законів, штатів і розкладів, а також “найвищих наказів”.

Так, у лютому-березні 1906 р. проходили вибори в Першу Державну думу. Це був час, коли в країні все ще були напружені громадські пристрасті, коли щодня з різних місць імперії надходили повідомлення про погроми, підпали,

насильства й убивства на політичному ґрунті. Але ситуація вже починала піддаватися контролю з боку влади, хоча в деяких окраїнних районах продовжувала зберігатися нестабільність, і там не вдалося провести вибори. Деякі ліві і праві групи закликали до бойкоту виборчої кампанії, і тут найвпливовішою була більшовицька партія, яка все ще не втратила надію на можливість масового народного повстання. Крім більшовиків вибори бойкотували есери і праві партії.

У загальному в Першу думу було обрано 478 депутатів. За політичною приналежністю вони розподілилися наступним чином: кадетів – 176, октябристів – 16, безпартійних – 105, селян-трудовиків – 97, соціал-демократів (меншовиків) – 18, а інші входили до складу регіонально-національних партій та об'єднань, у значній частині примикали до ліберального крила.

Відкриття Думи стало великою громадською подією, яку докладно описували всі газети. Напередодні засідань першої сесії делегати Державної думи і Державної ради були прийняті в Георгіївській залі Зимового палацу імператором, який звернувся до них із промовою. Він висловлював надію, що члени Думи віддадуть “всі свої сили на самовіддане служіння Батьківщині, для з'ясування потреб настільки близького моєму серцю селянства, просвіти народу та розвитку добробуту, пам'ятаючи, що для духовної величі і благоденства Держави необхідна не одна свобода, необхідний порядок на основі права”. Місцем засідань Думи був визначений старий Таврійський палац. І в другій половині дня 27 квітня після короткого молебню Дума приступила до роботи і одразу ж виказала свій вкрай радикальний настрій.

На цей час кабінет С.Ю.Вітте припинив своє існування, і прем'єром був призначений відомий царедворець І.Л.Горемікін, який переконав царя запросити на пост міністра внутрішніх справ колишнього Гродненського, а потім Саратовського губернатора П.А.Столипіна. Новому уряду дістався важкий спадок. Кабінет С.Ю.Вітте, перебуваючи при владі шість місяців, не підготував до

відкриття Думи законопроектів, які повинні були б стати предметом розгляду народного уряду, вважаючи, що Дума сама повинна зайнятися законотворчістю. І вона зайнялася. Буквально з перших годин роботи у Таврійському палаці стали оголошувати заклики і декларації вкрай радикального характеру: оголосити загальну амністію, створити відповідальний уряд, ввести загальне виборче право, наділити селян землею і т.д. Ліберальні газети, щодня публікуючи докладні і співчутливі матеріали про роботу законодавчого органу, одностайно назвали його “Думою народного гніву”.

Депутати хотіли все і відразу, і це їх бажання робило Думу більше схожою на антиурядові мітинги, ніж на роботу серйозного і відповідального державного органу. Більшість депутатського корпусу не було зацікавлене в конструктивній роботі. Розпалені баталіями революційних битв, більшість дивилися на Думській трибуну як на новий інструмент соціальної боротьби, що дозволяють робити безкоштовну рекламу і конкретним особам, і певним політичним течіям. Все це відбувалося в атмосфері безперервного терору революціонерів.

Перший час виконавчі державні структури перебували у стані розгубленості. Звичайно, знаючи склад учасників думської асамблеї, уряд не плекав особливих ілюзій. Однак настільки різкий антиурядовий тон думських зборів, нещадні і образливі випадки на адресу окремих осіб та державних установ, прийняті більшістю депутатів, виявилися несподіваними.

Перша Дума проіснувала трохи більше двох місяців і основну частину часу приділила обговоренню самого палкого питання соціального життя – аграрного. Центром обговорення стало два проекти. Перший внесли кадети. Він передбачав додаткове наділення селян землею за рахунок земель казенних, монастирських, удільних, а також за рахунок часткового відчуження приватновласницьких земель за викуп “за справедливою (але не ринковою) оцінкою”. Другий проект внесла фракція трудовиків. Він носив ще більш радикальний характер і передбачав відчуження поміщицьких земель, що

перевищує “трудова норма”, створення “народного земельного фонду” та введення зрівняльного землекористування. Обговорення цих пропозицій вилилося в гучну критику існуючого суспільного ладу.

Цар був категоричним противником усіх форм відчуження власності, не без підстави вважаючи, що потакати інстинктам натовпу безвідповідально, що будь-який замах на непорушність прав власності може призвести до непередбачуваних соціальних потрясінь, що будь-яке “часткове вилучення” створить нищівний прецедент. Противники на весь голос звинувачували царську владу в тому, що вона стоїть на сторожі “інтересів поміщиків і капіталістів”, але насправді монарх стояв на сторожі принципу недоторканності приватної власності, і цьому переконанню він був вірний завжди.

Уряд болісно реагував на напрям діяльності Державної думи та 20 червня виступив із заявою, в якій йшлося про недоторканність приватної власності на землю. 9 липня 1906 р. Перша Державна дума була розпущена і оголошені нові вибори. На наступний день група кадетів і трудовиків зібралася в Выборзі, де опублікувала так зване “Выборзьке звернення”, в якому у знак протесту “проти розпуску народного представництва” населення призивалося до пасивного опору: не платити податки, уникати рекрутської повинності, а закордонні уряди призивалися не надавати Росії позики. Ця акція ніякого успіху не мала.

Вибори у Другу Державну думу проходили на початку 1907 р., і перша сесія її відкрилася 20 лютого 1907 р. У загальному складі було обрано 518 депутатів: кадетів – 98, трудовиків – 104, соціал-демократів – 68, есерів – 37, безпартійних – 50, октябристів – 44. Решту голосів отримали праві (націоналісти), представники регіонально-національних партій, козаки та деякі дрібні політичні об’єднання. Склад Другої думи відбив поляризацію сил у суспільстві, і хоча серед депутатів значну групу склали праві, перевага була на боці лівих, так як кадети часто солідаризувались із ними. Аграрне питання знову опинився у фокусі уваги,

але тепер вже існувала урядова програма перевлаштування землеволодіння та землекористування, що стала об'єктом запеклих нападок. Досить швидко владі стало ясно, що чекати конструктивної роботи від нової Думи не доводиться. До того ж надходили відомості, що ліві, прикриваючись депутатським імунітетом, зайнялися відвертою антиурядовою діяльністю і поза стінами Таврійського палацу. Дума відмовилася позбавити депутатських повноважень соціал-демократичну фракцію. У ніч на 3 червня 1907 р. поліція заарештувала, а потім передала до суду групу думських соціалістів. Через кілька годин після повідомлення про розпуск представництва був опублікований новий виборчий закон.

Нові виборчі правила змінювали пропорції представництва окремих груп населення. Перевага віддавалася найбільш заможним і відповідальним громадським елементам. Якщо по старому закону селяни вибирали 42% вибірників, землевласники – 31%, городяни та робітники – 27%, то тепер співвідношення змінювалося. Селяни отримували – 22,5%, землевласники – 50,5%, городяни та робітники – 27%, але при цьому городяни розділялися на дві курії, що голосували окремо. Було скорочено представництво околиць: Польщі – з 29 до 12 депутатів, Кавказу – з 29 до 10.

Невдалий досвід короткочасного існування перших двох Дум загострив дискусії в правлячих колах Росії про характер представництва, що обирається, та його необхідність. Крайні праві діячі, борці “за чистоту монархічної ідеї” взагалі стали воювати за ліквідацію такого органу або, принаймні, за відстрочення його скликання на невизначений термін. Вони вважали, що “пропаганда нігілістів і радикалів” зробила обранців антидержавними людьми. Але були й такі, хто чесно дивився правді в очі і не прагнув абсолютизувати владу. До числа останніх відносився П.А.Столипін, який посів влітку 1906 р. пост глави уряду. Противником ліквідації народного представництва був і Микола II, який ніколи серйозно не брав до уваги заклики повернутися до минулого.

Третя Державна дума стала першою в історії Росії, що пропрацювала весь покладений на неї п'ятирічний термін. Вона була скликана 1 листопада 1907 р., і її склад виявився незрівнянно більш консервативним, ніж раніше. Чисельність депутатського корпусу була законодавчо скорочена. З 442 місць 146 отримали праві, 155 – октябристи і близькі їм групи, 108 – кадети і співчуваючі, 13 – трудовиків і 20 – соціал-демократи. Думським центром виявилася партія “Союз 17 жовтня”, а головою був обраний октябрист Н.А.Хомяков. У березні 1910 р. його змінив лідер партії А.І.Гучков, а через рік головою парламенту був обраний октябрист М.В.Родзянко, який став потім головою і Четвертої думи (1912-1917) .

Третьодумський період – час пошуків моделі співіснування, вишукування компромісу між традиційними методами управління і новими реаліями політичного життя, між урядом та депутатським корпусом.

Уряд підготував цілу серію законопроектів, які стали предметом обговорення. Вони стосувалися широкого кола питань, що охоплювали у тій чи іншій мірі всі сторони життя країни і були націлені на поступове реформування традиційних економічних укладів і соціальних структур. Центральним серед них було найгостріше питання – аграрне. У цей надзвичайний момент на авансцені російської історії з'явилася потужна фігура П.А.Столипіна, який став яскравим символом урядової влади в останнє десятиріччя існування монархії.

Це був російський консерватор нової формації, який розумів, що для захисту відвічних державних начал, у першу чергу самодержавства, належить не тільки демонструвати силу, необхідно змінити соціальну природу суспільства, створити масу міцних власників-господарів, які стали б природною базою соціального заспокоєння. Він ніколи не сумнівався, що авторитаризм (самодержавство) і Росія – речі нерозривні, що всі серйозні перетворення можна проводити лише сильною, владною і чесною рукою, що запровадження

правового ладу процес тривалий і складний, що вимагає багаторічних, постійних зусиль зверху, підтримки і розуміння знизу.

Будучи освіченим та цілеспрямованим політиком, П.А.Столипін розумів, що реформи необхідні і неминучі. Він бачив далі, гостріше збагнув причинно-наслідкові зв'язки проблем, ніж більшість сучасників. Девіз прем'єра був простий і в тих умовах логічний: “спочатку заспокоєння, а потім зміни”. Однак відкладати назрілі зміни було неможливо, і реформи доводилося здійснювати в атмосфері постійних заворушень.

Перша сесія Третьої Державної думи пройшла в атмосфері спокійної роботи, взаєморозуміння з урядом. Окремі спроби лівих і кадетів розпалити конфлікти з деяких малих приводів скінчилися невдачею, оскільки більшість не хотіла конфронтації з владою. У центрі роботи Думи виявилось знову аграрне питання. У відповідності з законом належало затвердити указ від 9 листопада 1906 р., що вступив в силу з 1 січня 1907 р. Цей закон, ухвалений і доповнений думською земельною комісією, почав обговорюватися на загальній сесії 23 жовтня 1908 р. записалось виступати 213 депутатів – близько половини всього депутатського корпусу. Якби не факт реального існування цього закону, то було мало надій на проведення його через Думу. Багато хто з числа правих були супротивниками аграрної перебудови і в остаточному підсумку голосували “за”, щоб тільки підтримати рішення монарха.

За п'ять років існування Третя Державна дума прийняла ряд важливих законопроектів у галузі народної освіти, зміцнення армії, органів місцевого самоврядування.

Ця Дума була значно реакційніша двох попередніх. Про це свідчив і партійний розклад. У третій Думі було 50 вкрай правих депутатів, помірно правих і націоналістів – 97. З'явилися групи: мусульманська – 8 депутатів, литовсько-білоруська – 7, польська – 11.

Головою Думи обрали октябриста Н.А.Хомякова, якого у березні 1910 р. змінив великий купець і промисловець А.І.Гучков, людина відчайдушної хоробрості.

Незважаючи на свою довговічність, третя Дума з перших же місяців становлення не виходила з криз. Гострі конфлікти виникали з різних приводів: із питань реформування армії, з одвічно невирішеним у Росії селянським питанням, із питання про ставлення до “національних околиць”, а також із-за особистих амбіцій, розшарпувавших депутатський корпус і в ті часи. Але й у цих українських важких умовах опозиційно налаштовані депутати знаходили способи висловлювати свою думку. З цією метою депутати широко використовували систему запитів.

Цікавий досвід був накопичений у Думі під час обговорення різних законопроектів. Усього в Думі діяло близько 30 комісій. Великі комісії, наприклад, бюджетна, складалися з декількох десятків чоловік.

Вибори членів комісії вироблялися на загальних зборах Думи за попереднім узгодженням кандидатур у фракціях. У більшості комісій усі фракції мали своїх представників.

Законопроекти, які надходили в Думу з міністерств, насамперед розглядалися думською нарадою, що складалася з голови Думи, його товаришів, секретаря Думи та його товариша. Нарada робила попередній висновок про направлення законопроекту в одну з комісій, який потім стверджувався Думою.

Кожен проект розглядався Думою в трьох читаннях. У першому, яке починалося з виступу доповідача, йшло загальне обговорення законопроекту. По завершенні дебатів голова вносив пропозицію про перехід до постатейного читання.

Після другого читання голова і секретар Думи робили звіт усіх прийнятих щодо законопроекту постанов. У цей же час, але не пізніше визначеного терміну, дозволялося пропонувати нові поправки. Третє читання

було, по суті, другим постатейними читанням. Сенс його полягав у нейтралізації тих поправок, які могли пройти в другому читанні за допомогою випадкової більшості, і не влаштовували впливові фракції. По завершенні третього читання головуючий ставив на голосування законопроект у цілому з прийнятими поправками.

Власний законодавчий почин Думи обмежувався вимогою, щоб кожне речення виходило не менше ніж від 30 депутатів.

Четверта й остання в історії самодержавної Росії Дума виникла в передкризовий для країни і всього світу період – напередодні світової війни. З листопада 1912 по жовтень 1917 р. відбулося п'ять сесій. За складом четверта Дума мало відрізнялася від третьої. Хіба що в рядах депутатів значно додалося священнослужителів.

Головою четвертої Думи весь період її роботи був великий Катеринославський землевласник, людина, що володіла масштабним державним розумом, октябріст М.В.Родзянко.

Обставини не дозволили четвертій Думі зосередитися на великомасштабній роботі, її постійно лихоманило. До того ж з початком у серпні 1914 р. світової війни, після великих провалів російської армії на фронті Дума вступила в найгостріший конфлікт із виконавчою владою.

З вересня 1915 р. після прийняття Думою виділених урядом кредитів на війну її розпустили на канікули. Знову Дума зібралася тільки в лютому 1916 р.

Але пропрацювала Дума недовго. 16 грудня 1916 р. була знову розпущена. Відновила діяльність 14 лютого 1917 р., напередодні лютневого зречення Миколи II. 25 лютого була знову розпущена. Більше офіційно не збиралася. Але формально і фактично існувала.

Дума відіграла провідну роль в установі Тимчасового уряду. При ньому вона працювала під видом “приватних нарад”. Більшовики не раз вимагали її розгону, але марно. 6 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив Думу розпустити у зв'язку з

підготовкою до виборів в Установчі збори. 18 грудня 1917 р. одним з декретів ленінського Раднаркому була скасована і канцелярія самої Державної думи.

Отже, парламентаризм у Росії був “небажаною дитиною” для правлячих кіл. Його становлення і розвиток відбувався у гострій боротьбі з авторитаризмом, самодержавством, самодурством чиновництва і виконавчої влади. У ході становлення російського парламентаризму був накопичений цінний досвід роботи та боротьби з авторитарними тенденціями в діяльності влади, який не можна забувати і сьогодні.

Незважаючи на обмеженість прав, Дума стверджувала державний бюджет, суттєво впливаючи на весь механізм самодержавної влади дому Романових. Вона приділяла величезну увагу сірим і знедоленим, займалася розробкою заходів соціального захисту малозабезпечених, інших верств населення. Нею, зокрема, розроблено та прийнято одне з найбільш передових у Європі фабрично-заводське законодавство.

Предметом постійної турботи Думи було народне просвітництво. Вона наполягала на виділенні коштів на будівництво шкіл, лікарень, “домів призрення”, церковних храмів. Особливе місце приділяла справам релігійних конфесій, розвитку культурно-національних автономій, захисту іногородців від свавілля центральних та місцевих чиновників. Нарешті, істотне місце в роботі Думи займали зовнішньополітичні проблеми.

Найбільшою заслугою Думи явилась беззастережна підтримка кредитування на модернізацію потерпілої поразку у війні з Японією російської армії, відновлення Тихоокеанського флоту, будівництво по самих передових технологіях кораблів на Балтиці і в Чорному морі. З 1907 по 1912 р. Дума санкціонувала збільшення військових витрат на 51 відсоток.

Є, звичайно, і пасив, причому чималий. Незважаючи на всі старання трудовиків, постійно піднімаючих у Думі аграрне питання, вирішити його вона була безсила. Занадто велика була поміщицька опозиція. Та й серед депутатів

були присутні чимало таких, хто, м'яко кажучи, не був зацікавлений у його вирішенні на користь малоземельного селянства.

Досвід парламентаризму в царській Росії надзвичайно актуальний. Він вчить нинішніх парламентаріїв бойовитості, вмінню відстоювати народні інтереси в умовах жорсткого тиску виконавчої влади, гострої боротьби, винахідливості у формах діяльності депутатського корпусу, високому професіоналізму та активності.

Російський парламентаризм початку ХХ ст., як, втім, у значній мірі і тепер, відрізняється від парламентаризму західноєвропейського або, скажімо, американського типу. Західна модель передбачає наявність насамперед контролю законодавчої влади над виконавчою. Це означає, що уряд формується на базі або парламентської більшості, або кількох парламентських фракцій. При такій моделі державного устрою уряд фактично підзвітний парламенту або, в крайньому випадку, парламентській коаліції, яка його створила. У президентській республіці американського типу парламент не формує уряд, але ні одна адміністрація не зможе реалізувати свою політичну програму, якщо вона не отримає підтримки більшості в Конгресі. У будь-якому випадку, західна система парламентаризму передбачає жорсткий парламентський контроль за діями уряду.

У Росії на початку ХХ ст. нічого подібного не існувало. Уряд був відповідальний не перед Думою, а перед монархом і повністю контролювалася підзвітною самодержццю сановною бюрократією. Дума була вкрай обмежена в своїх прерогативах здійснювати контроль за діями уряду, і все ж таки у цього державного органу, можна сказати, вперше в історії Росії з'явилися деякі реальні контрольні повноваження по відношенню до уряду.

Так, саме Дума приймала запропонований урядом бюджет, тобто отримувала політичні можливості проконтролювати розпорядження державними фінансами, а при бажанні в певній мірі вибудувати бюджетні

пріоритети. Саме Державна дума на відміну від усіх попередніх російських представницьких органів придбала ряд характерних рис власне парламентської установи.

У Думі вперше з'явилися фракції, був вироблений регламент роботи палати, виникли такі форми діяльності, як депутатські запити уряду. Особливе значення в Росії того часу мало надання депутатам Державної думи забезпеченого законом права на свободу слова на парламентській трибуні. Нарешті вдалося сформуванню досить продуктивну і цілком парламентську процедуру розгляду законодавчих ініціатив, голосування, забезпечення гласності думських дебатів.

Все це і багато чого іншого в своїй сукупності дозволяє нам пов'язати початок роботи I Державної думи в квітні 1906 р. з початком процесу становлення російського парламентаризму. Необхідно зазначити, що цей процес протягом минулого століття виявився аж ніяк не поступальним, а тернистим і переривчастим.

Література: 1. Аранович А.С. История Государственной Думы России в историографии. 1906-1917 гг. – М., 2001. 2. Вернадский Г.В. Русская история. – М., 1997. 3. Верт Н. История советского государства. 1900-1991. – М., 1998. 4. Государственная дума в России (1906-1917): обзор. – М., 1995. 5. Седельников С.М. Образование и деятельность 1-й Государственной Думы. – М., 1962. 6. Томсинский С.Г. Борьба классов и партий в первой Государственной думе. – Краснодар, 1997. 7. Черняев В.Ю. Первая мировая война и перспективы демократического преобразования России. – М., 2002.